

HECKENAST GUSZTÁV

Mi a történeti tény? *

Az ember lélegzik, és közben nem szokott arra gondolni, hogy orrán keresztül kb. egy ötödreszében oxigénből és négy ötödreszében nitrogénből álló gázkeveréket szív be a tüdejébe; nem szokott törődni azzal sem, hogy milyen fiziológiai folyamatok eredményeképpen lélegzik ki a beszívott levegő helyett széndioxidot. Az idevágó élettani és kémiai folyamatok ismeretét mégsem lehet fölösleges tudásanyagként tekinteni, bár az iskolázatlan ember is lélegzik.

„A »történeti tény« fogalma olyan mélyen beivódott a történészek tudatába és tudományos szóhasználatába, hogy rendszerint nem gondolunk el tartalmán és természetén.” Így kezdi gondolatmenetét Gurevics, és utána világosan, tudományos érdemeket és gondolati gyengeségeket lelkiismeretes méltányossággal rögzítve előadja a szakirodalomban a történeti tényről található állásfoglalásokat Rankétól és a pozitívizmustól a prezentizmusig, majd – érzékeltetve a történeti tény problematikájának összetett bonyolultságát – írását azzal fejezi be, hogy „Nem törekszünk a történeti tény problémájának megoldására, amely a történészek nemzedékei számára annyira nehéznek és megoldatlannak bizonyult”.

Minthogy a jeles szerző gondolatébresztő tanulmánya nem ad választ a címében feltett kérdésre, hanem beéri azzal, hogy „újból felhívjuk a figyelmet a történeti megismerésnek erre az »átkozott« problémájára”, engedjék meg nekem is, hogy a téma kimerítésének szándéka nélkül egyszerűen beszámoljak azokról a gondolatokról, amelyeket Gurevics tanulmányának olvasása egy „naiv ösztönös” történészen keltett.

A gyakorló történész, szemben a történetfilozófussal, munkája során nem történeti tényekkel szokott találkozni, hanem történeti adatokkal. Én tehát a történeti adatból indulok ki, és ennek következtében vizsgálódnak tartom a történeti adatnak a történeti tényhez való viszonyát is.

A történeti adatot sok szempontból lehet vizsgálni. Számomra az adat általában valamilyen történeti tény alkotó eleme. A történeti tényt vagy egészében, vagy részeiben adatok őrizték meg számunkra, s a történész adatokból igyekszik rekonstruálni az egykori tényeket.

Az adatok legtöbbször valamely írott vagy nyomtatott forrásban maradtak ránk, s mielőtt felhasználjuk őket, el kell végezni kritikai vizsgálatukat. E kritikai vizsgálat során – amelynek megvannak a hagyományos szabályai, de megvannak a rendhagyó esetei is – dől el, hogy a szóban forgó adat része-e valamely történeti ténynek, ő maga valamely történeti tényt rögzít, vagy az adott összefüggésben, esetleg mindenképpen mellőzendő. Az a sok helyen ránk hagyományozott adat, hogy a törökök 1526. augusztus 29-én délután Mohácsnál legyőzték a magyarokat, nyugodt lélekkel és minden külön forráskritikai vizsgálódás nélkül ténynek tekinthető. Ezzel szemben az az adat, hogy Árpád fejedelem 907-ben halt meg, sajnos, nem tekinthető minden további nélkül ténynek, nem azért, mert ezt az adatot csak egyetlenegy forrás, Anonymus őrizte meg, hanem azért, mert Anonymus krónikájának egyetlenegy más forrásból ellenőrizhető évszáma sem jó. A történeti élet egykori tényét ebben az esetben csak fogyatékosan tudjuk rekonstruálni: Árpád fejedelem a honfoglalás utáni években halt meg.

*Az MTA Történettudományi Intézet 1979. november 19-én elméleti konferenciát rendezett a *történeti tény* témaköréből. A megbeszélésen Gurevics: *Mi a történeti tény?* (megjelent *Történetelméleti és Módszertani Tanulmányok*. Szerk. Glatz Ferenc, Gondolat 1978.), valamint *M. A. Barg*: *A történeti tény: struktúra, forma, tartalom* (In.: *Világtörténet* 1978. 28. szám) című tanulmányai képezték a vita alapját. Vitaindítót Heckenast Gusztáv készített, amelyet mellékelten közreadunk. (A szerk.)

A történész feladata a történetírás, ezért sok történész hajlamos arra, hogy csak írott (nyomtatott) adatokkal dolgozzék. Pedig nagyon lényeges történeti adatok lehetnek a tárgyi emlékek is, a szó legtagabb értelmében, a viaszpecsétől és a papír vízjegytől a sírmellékleteken és feltárt alapfalakon keresztül az ipari és művészeti emlékekig. Vannak a történettudománynak olyan ágai és korszakai, ahol a tárgyi adat dominál, mint a pecséttanban, a numizmatikában, vagy az ősrögészetben.

Az írott adatok és a tárgyi emlékek szolgáltatta adatok, bármennyire különböző természetűek is, rendelkeznek egy nagyon lényeges közös ismérvvel, azzal tudniillik, hogy megvannak. Ellentétük az az adat, ami nincs meg, noha egy valamirevaló történész használja: ez a kikövetkeztetett adat. A nyelvészek könnyű helyzetben vannak, mert etimológiai fejtegetéseikben egyszerűen csillaggal jelölhetik a kikövetkeztetett szóalakat. A történész magyarázkodni kénytelen, feltételes módba menekül, mégsem tudja elkerülni az értetlen bírálatot, s csak nagy ritkán kapja meg azt az elégtételt, hogy a kikövetkeztetett adat egy újonnan feltárt, addig teljesen ismeretlen forrásból verifikálódik. Eppen ezért adatok kikövetkeztetésére csak akkor fanyalodik vagy vetemedik a történész, ha az adatnál komplexebb, magasabb rendű dolog, valamely történeti tény rekonstruálásán fáradozik.

A történeti tény ugyanis kettős természetű, vagy talán pontosabb, ha azt mondjuk, hogy sajátossága valamiféle kettős jelenlét. Egyszer jelen volt a történetben, és egyszer jelen van a történeti műben. A kérdés a kétféle jelenlét egymáshoz való viszonya. A történetfilozófusok szerint ez „a megismerő szubjektum és a tudomány által megismerni kívánt objektum viszonyának kérdése”.

Thomas Mann a „József” negyedik részében nagyon szellemesen elmélkedik arról, hogy a történet egyszer, amikor lejátszódott, teljes részletességgel elbeszélte önmagát. Az elbeszélő ezt nem ismételheti meg, „mert elvégre teljesen lehetetlen úgy elbeszélni az életet, amint egykor önmagát elbeszélte. Hová jutnánk ily módon? A végtelenbe, és ez meghaladná az emberi erőt. Aki fejébe venné, nemcsak hősémet készülné el vele, hanem már az elején megfúlna a pontosság tébolyának ölelésében”. A regényíró a kihagyás segítségével elmélkedik fölül az anyagon.

A történész helyzete könnyebb, és éppen ezért nehezebb is. A kihagyás munkájával általában nem kell törnie magát; ezt elvégezte már helyette maga a történelem, amikor csak hiányosan jegyezte fel a tényeket rögzítő adatokat, az idők folyamán megritkította a forrásokat. A baj az, hogy ezek a kihagyások nem a feldolgozó szempontjai szerint történtek, lényeges és lényegtelen egyként áldozatul eshetett az időnek, s minél régebb a téma, annál valószínűbb, hogy a történésznek nem a kihagyás, hanem a kiegészítés lesz a dolga.

Itt lépnek be a tény rekonstruálására szükséges, de hiányzó adatok pótlására különböző segédeszközök, az analógiák és a hipotézisek. Nem ismerjük a honfoglaló magyarság társadalmi szerkezetét és gazdálkodását? A gyér írásos emlékekből és a néma régészeti adatokból nem tudjuk elvégezni a rekonstrukciót? Nézzük meg, honnan jött a honfoglaló, és mivé fejlődött. Az analógiák egyik csoportját a dél-oroszországi sztyepei népekre, másik csoportját a kelet-középeurópai szomszédnépekre vonatkozó adatok nyújthatják. A rekonstrukció ilyen körülmények között nem lehet egyszerű, de a hajdani valóság csak analógiákkal közelíthető meg, és ilyen esetekben a véleménykülönbségek ütközése valóban előbbre viszi a tudományos megismerést.

A kora középkori magyarság településrendjének megvilágításához viszont a hipotézisek nélkülözhetetlenek. A század eleje óta konszenzus volt történészeink és nyelvészeink között, hogy a magyar törzsnevekkel jelölt helynevek (Nyék, Megyer, stb.) az illető törzsből való lakosságot jelölnek, minden valószínűség szerint más eredetű környezetben. Ehhez csatlakozott az én hipotézisem arról, hogy a valamilyen foglalkozást, szolgálatot jelentő helynevek bizonyos ismérvek megléte esetén ilyen foglalkozású, vagy ilyen szolgálatra köteles kora Árpád-kori lakosság nyomai, majd Györfy György feltevése bizonyos helynévpárok téli és nyári szállásként való értelmezéséről. F fiatal történészek, mindenképp Kristó Gyula, nagy élvezettel estek neki ezeknek a hipotéziseknek, s többé-kevésbé jogos kételyeket ébresztve egy-egy konkrét helynév idevonásával szemben, elvetették ezeket a hipotéziseket. Ha elfogadnók a kritikát, a nyugtalanító valószínűleg helyett egy nyugalmas nem tudjuk-ot kapnánk.

Kora középkori társadalomtörténetünknek ez az aktuális vitakérdése azzal a kérdésfeltevéssel kerül a történeti tényről szóló elmélkedésbe, hogy milyen természetű adatok szükségesek egy történeti tény, adott esetben a településrend rekonstrukciójához. A kérdés minden kutatója elismeri, hogy lehetnek olyan törzsi helynevek, szolgálatot jelölő helynevek, és olyan helynévpárok, amelyek csak látszólag tartoznak bele a vizsgált helynévhalmazba; konkrét helytörténeti kutatással kimutatható, hogy idevonásuk téves. Minthogy a fenti hipotézisek valószínűsítik bizonyos társadalomtörténeti

tényeket, úgy gondolom, hogy a hipotézis erejét nem gyengíti, ha az alátámasztására idevont látszólag homogén adathalmaz maximum 5–10%-áról kiderül, hogy a látszat ellenére nem tartozik bele az egyébként homogén adathalmazba. Egy statisztikai törvényszerűsége épülő hipotézis cáfolata nem annak kimutatása, hogy a hipotézis csak statisztikai törvényszerűsége épült, hanem egy még átfogóbb hipotézis felállítására.

A történeti tény a történész munkájában mindig rekonstrukció, a rendelkezésre álló különféle adatokból, kikövetkeztetett adatokból, analógiákból és hipotézisekből. Kérdés, hogy ez a rekonstrukció, a történész szándékától függetlenül, mennyire tekinthető objektívnek. Ez világnézeti kérdés, a válasz tehát többféle lehet. Marxista vagy akár objektív idealista közegben ilyenkor hálás dolog a prezentizmus szubjektív idealizmusát cáfolva bemutatni. Ezt a sokszor és sok formában megtörtént, meggyőző cáfolatot azonban nincs kedvem itt megismételni. Inkább Gurevicsot idézem, aki rámutat, hogy „ezek a problémák önmagukban teljesen reálisak, és mindössze azért nemlétezőnek tartani, mert a prezentisták és más szubjektivisták és relativisták módon gondolkozó történészek eltorzították azokat, indokolatlan illúzió lenne”.

Tapasztalati tény, a tizkötetes Magyarország története szerzői tagadhatják a legkevésbé, hogy „minden nemzedék újrírja és újraértékeli a történelmet”. A kérdés az, hogy mi teszi ezt az újraértékelést szükségessé. Így gondolom, hogy a történeti tény rekonstrukciójához szükséges elemek eddig számba vett sorát, az adatokat, kikövetkeztetett adatokat, analógiákat és hipotéziseket, ki kell egészíteni még egy nagyon lényeges alkotó elemmel, a tapasztalattal.

A tapasztalat rendkívül gazdag kategória. Beleérem a szó szoros értelmében vett tudományos tapasztalatot. Ha új forrás kerül elő, új kutatási módszerek és kutatási eszközök tűnnek föl, megválaszolhatók lesznek eddig megválaszolhatatlan kérdések, vagy egyszerűen jobb válaszokat tudunk adni régi kérdésekre. Maga a történeti fejlődés vet fel régebben észre sem vett problémákat. Így jelent meg a magyar történetírásban a történeti Magyarország összeomlásának hatása alatt a nemzetiségi kérdés története mint kutatási téma. A polgárság uralomra jutása szülte a gazdaságtörténetet, a munkásosztály győzelme a munkásmozgalom történetét. De beleérem a tapasztalat kategóriájába a történész egyéni tapasztalatát is, ami ismét lehet tudományos, politikai vagy egyszerűen élettapasztalat, többnyire mindhárom egyszerre. És mivel a történész társadalomban él, továbbá tudományos felkészülése és önképzés során elsajátítja az előző történész nemzedékek tapasztalatait is, maguk ezek a tapasztalatok már úgy jelentkeznek a történész fejében, mint egy az elődökénél bővebb adatbázis, ami arra ösztönzi, sőt kényszeríti őt, hogy – elődeinél gazdagabban – „újrírja és újraértékeli a történelmet”.

A tapasztalati tényező lehet az oka annak a jelenségnek, hogy míg a matematikusok 30 év alatt produkálják nagy felfedezéseiket, nagyon ritka az a történész, aki 40 év alatt írja meg reprezentáns munkáját. A történész virágkora 40, de inkább 50 éves korában kezdődik, bármilyen is ez a virágkor.

A történeti tény rekonstrukciójához szükséges alkotó elemeknek, az adatnak, az analógiának, a hipotézisnek, a tapasztalatnak objektív tartalma és objektív értéke van. A történetíró szubjektum rakja össze munkája során ezeket az elemeket, de – ha jó történész – nem szubjektíven, nem önkényesen, hanem egy tudományszak általánosan elfogadott objektív szabályai szerint. A történeti tény rekonstrukciója tehát objektív alkotás.

Most már csak az a kérdés van hátra, hogy az egyszer volt objektív történeti tény, és annak a történész által elvégzett objektív rekonstrukciója mennyiben fedik egymást. A fedés mértéke számtalan tényezőtől függően különböző, a népvándorlások tényei nyilván kevésbé ismerhetők meg, mint az 1900-as századforduló tényei, de a rekonstrukció pontossága a tudomány haladásával növekszik, minden „újrírás és újraértékelés” tökéletesebb, vagy tökéletesebb kellene hogy legyen a megelőzőnél. A tendencia az adekvát rekonstrukció irányába mutat, bár maga az adekvát rekonstrukció a matematika limes-fogalmával rokon: egyre pontosabban megközelíthető, de teljesen nem érhető el, úgy mint mindenfajta tudományos megismerés.

Ami engem a történeti tényben zavar, az nem „fogalmi kettősségének gondolata”, amit korábban valamiféle kettős jelenlétnek neveztem, hanem próteuszi természete. Történeti ténynek tekinthetők egy magában álló adatot, de adatok ránk hagyományozott vagy egy történész által összerakott sorozatát is. Eppógy történeti tény egy ár- vagy bér-adat, mint az ilyenek százaiából és ezreiből összeálló adatsor. Sok történeti tényből összerakhatók egy történeti tény, vagy egy történeti tény felbonthatók történeti tények sorává. A 13. században elnéptelenedett és eladományozott Pest megyei Kovácsi „terra faborum regis” analógiájára feltételezem az ugyancsak a 13. században

elnéptelenedett és eladományozott Borsod megyei Kovácsiról, hogy az is valaha „terra fabrorum regis” volt; kikövetkeztetett adatomat, amit én bizonyos szintű ténynek tekintek, a régészet által ott feltárt vaskohók verifikálták. Hasonló esetek sorából hasonló következtetéseket vonok le, s már el is jutottam a királyi szolgálónépek rendszerének az előző példánál sokkal általánosabb szintű tényéhez. A probléma itt most nem az, hogy ezt az általánosítást sokkal nehezebb, teljes egészében bizonyára soha nem is lehet a régészet vagy más rokon tudomány segítségével verifikálni, hanem az, hogy a Kovácsi helynévben tükröződő és általam rekonstruált tény, valamint a királyi szolgálónépek rendszerének ténye egyformán történeti tény.

A történeti ténynek ugyanis ebben az értelemben nem a történeti hipotézis az ellentéte, mint ahogy a mindennapos szóhasználat sugallná, hiszen a történeti hipotézis a történeti tény rekonstrukciójának egyik lehetséges módja. A történettudomány évszázados fejlődése során verifikált hipotézisek hatalmas száma óva int attól, hogy ebben az irányban keressük azt, hogy mi a történeti nem-tény.

Végül is a történeti ténynek egyetlen ellentétét találtam, mégpedig azt a történeti tényt, amelyről alaposabb kutatás és a tudomány fejlődése ki tudta mutatni, hogy téves felismerés volt. A dologban nemcsak az a zavaró, hogy ilyen ténynek vélt nem-tényekkel van kikövezve a történettudomány útja, hanem még inkább az, hogy a ma elfogadott történeti tények jelentős hányadának is ez lesz a sorsa.

Mégsem lenne objektív alkotás a történeti tény rekonstrukciója? Bármely történeti tény csak bővebb forrásanyag, alaposabb ismeretek alapján minősíthető tévedéssé, nem-ténnyé. Történeti tények csak annak következtében hullanak el, hogy közelebb jutottunk a megismerés teljességéhez. Ismét a matematika limes-jelenségéről van szó, nem a történeti relativizmusról.

Tisztában vagyok vele, hogy nem nagyon vittem előbbre a történeti tény fogalmi problémáinak megoldását. De ki tudja hitelt érdemlően leírni Próteusz alakját? Pedig tagadhatatlan, hogy ez a Próteusz létezik, és a történeti tény nem álprobléma.